

Στὴ βαθύτερη μόνωση τοῦ ἔσωτοῦ του — ἐκεῖ ποὺ ἐπικοινωνεῖ μόνο μὲ τὸ Θεὸ — γίνεται δ ἀνθρωπος ἄξιος γιὰ τὴν κοινωνία. ‘Ο Χριστιανισμὸς ἔχει ὑπερνικήσει δλες τὶς ἐγκόσμιες ὀντιθέσεις. Δὲν εἶναι οὔτε σοσιαλισμός, οὔτε ὀτομικισμός. Εἶναι ἡ σύνθεση τῶν δυό.

8.— «Ἐν τῷ κόσμῳ θλίψιν ἔχετε· ἀλλὰ θαρσεῖτε, ἐγὼ νείκηκα τὸν κόσμον». Μ’ αὐτὰ τὰ λόγια, πρὶν σηκώσει τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ ὀναγνωρίσει ὅτι «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα», τελειώνει δ Ἰησοῦς, στὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο, τῇ διδασκαλίᾳ ἐκείνῃ πρὸς τοὺς μαθητές του ποὺ περιέχει τὶς τελευταῖς ὑποθῆκες του. ‘Ο νεαρὸς μαθητὴς «δν ἥγάπα δ Ἰησοῦς» καὶ ποὺ ἦταν ταύμανος, στὰ βαθειά του γεράματα, νὰ γράψει τὴν «Ἄποκόλυψη», κράτησε ἴδιαίτερα στὴ μνήμη του τὴν τελευταία αὐτὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ. Χείμαρρος γίνεται δ λόγος τοῦ Ἰησοῦ στὴν τελευταία διδασκαλία του ποὺ τοὺς βασικοὺς σταθμούς τῆς ἀποτελοῦν οἱ δυὸ φράσεις: «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ὀληθινή, καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γεωργός ἐστιν» καὶ «ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα». Καί, συνδέοντας τοὺς μαθητές του τόσο βαθειὰ καὶ δργανικὰ μὲ τὸν ἔσωτό του («δ μένων ἐν ἐμοὶ κάγὼ ἐν αὐτῷ»), τοὺς λέει: «ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι κλαύσετε καὶ θρηνήσετε ὑμεῖς». Μ’ αὐτὴ τὴν προειδοποίηση, μὲ τὴ βαρειὰ προειδοποίηση ὅτι θὰ πονέσουν καὶ θὰ μαρτυρήσουν, τοὺς ἀποχωρίζεται καὶ τοὺς στέλνει στὰ πέρατα τῆς γῆς. «Τίποτα τὸ μεγάλο δὲν παράγεται στὴν ἀνθρωπότητα χωρὶς τὴν προϋπόθεση τοῦ πόνου», λέει δ Λαμεννᾶι σχολιάζοντας τὸ κεφάλαιο 14 τοῦ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου. ‘Ο πόνος, τὸ πιὸ μεταφυσικὸ γεγονὸς τῆς ζωῆς, γίνεται ἡ πιὸ δημιουργικὴ πηγὴ τῆς ιστορίας. Οὔτε ἡ ὑπερηφάνεια, οὔτε ἡ χαρά, οὔτε τὸ πάθος, οὔτε τὸ μῖσος, οὔτε ἡ φιλοδοξία, οὔτε ἡ βούληση γιὰ ἔξουσία καὶ δύναμη δὲ δημιουργοῦν στὴν ιστορία δ, τι δημιουργεῖ δ πόνος. ‘Ο πόνος εἶναι μόνος του ἡ μεγάλη δύναμη. Εἶναι δύναμη μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε ἐγκόσμια δύναμη, γιατὶ ξεπερνάει τὸν κόσμο. Ποιὸς μπορεῖ, τάχα, νὰ νικήσει ἐκείνον ποὺ εἶν’ ἀποφασισμένος νὰ πονέσει καὶ ποὺ δὲν ὀπελπίζεται δσο κι’ δὲν πονάει; Τὸ ὅτι μόνον ἀπὸ τὸν πόνο πηγάζουν τὰ μεγάλα ἔργα, τὸ στηρίζει δ Ἰησοῦς καὶ στὴν ἀναλογίᾳ ἀνόμεστα στὴν ἀνθρώπινη δημιουργία καὶ στὸ φυσιολογικὸ γεγονὸς τοῦ τοκετοῦ: «ἡ γυνὴ ὅταν τίκτῃ λύπην ἔχει, ὅτι ἤλθεν ἡ ὥρα αὐτῆς». Μάταιη εἶναι ἡ χαρά δ πόνος δὲν εἶναι μά-

ταιος. Καὶ τὴ ζωὴ στηρίζει, τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία, ὀλλὰ καὶ πέρ’ ὅπο τὴ ζωὴ κι’ ὅπο τὴν ἱστορία ὠθεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν κάνει θετικὴ καὶ στὴ σχέση τῆς μὲ τὸ θάνατο· τὴν κάνει θετικὴ καὶ στὴν ὁδοιπορία τῆς πρὸς δὲ τι εἶναι πέρα ὅπο τὸ θάνατο. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ θανάτου. Ἀλλὰ εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ θανάτου, γιατὶ εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ πόνου. Καὶ εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ πόνου, γιατὶ εἶναι ὁ μεγάλος διδάσκαλος τῆς ἀγάπης. Καὶ ὅλα αὐτὰ — ἀγάπη, πόνο, θάνατο — τὰ συναίρει ὁ Χριστιανισμὸς στὴν ἴδεα τῆς αἰώνιας ζωῆς. Πῶς δὲ μπόρεσε κανένας, πρὶν ὅπο τὸν Ἰησοῦν, νὰ συλλάβει αὐτὴ τὴ συνάρτηση ἀγάπης, πόνου, θανάτου καὶ ζωῆς αἰώνιας; Δὲ βρέθηκε οὕτε ἔνας ποὺ νὰ τὴν ὑποψιάσθει. Τόσοι μεγάλοι "Ἐλληνες προηγήθησαν, τόσοι προφῆτες τῆς Ἰουδαίας! Οἱ προφῆτες προδικάσανε κάμποσα ὅπο τὰ βῆματα καὶ τὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ, ὅχι δμως καὶ τοὺς μεγάλους λόγους του οκινέας τὰ μεγάλα του πάθη. Οἱ "Ἐλληνες ἔκαμαν τὶς πιὸ μεγάλες ἀνακαλύψεις, ἀνακάλυψαν τὴ λογικὴ λειτουργία τοῦ ἕδιου μας τοῦ νοῦ, τὴν ἐπιστήμη, ἀνακάλυψαν τὴν αἰσθητικὴ μορφὴ τοῦ ἕδιου μας τοῦ κορμιοῦ, τὴν ἐκλασικὴ τέχνη, ἀνακάλυψαν τὴν ἡθικὴ λειτουργία τοῦ κοινωνικοῦ μας βίου, τὴν πολιτεία. Ὡστόσο, κανένας τους δὲν ὑποψιάσθηκε τὴ συνάρτηση ἀγάπης, πόνου, θανάτου καὶ αἰώνιας ζωῆς. Ἡ συνάρτηση αὐτὴ εἶναι μιὰ ὀποκάλυψη. Τὴν ὀποκάλυψη τὴν ἔκαμε ὁ Ἰησοῦς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ κλονίσθηκαν ὅλα. Κι' δμως δ θάνατος μένει ἀκλόνητος. 'Ο πόνος μένει ἀκλόνητος. "Ετσι, ἀκλόνητος ἔπρεπε νὰ μείνει κι' δ Χριστιανισμός, ἀφοῦ τουλάχιστον τὰ δυὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ποὺ συνυφαίνονται μέσα του (ἀγάπη, πόνος, θάνατος, αἰώνια ζωὴ) ἔχουν μείνει ἀκλόνητα. 'Ωστόσο, δ Χριστιανισμὸς δὲν ἔμεινε ἀκλόνητος. 'Η ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ἔχει πολὺ ἀδειάσει. Οἱ πιστοὶ εἶναι λίγοι. Κι' αὐτὴ ἡ πίστη τῶν πιστῶν εἶναι, ἐπίσης, λίγη. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο εἴδαμε ποιοὶ λόγοι ἔκαμαν τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ν' ἀδειάσει. Καὶ στὸ ἕκτο κεφάλαιο εἴδαμε ὅτι ἡ ἐκκλησία μπορεῖ νὰ μὴν κατάλαβε πέρα γιὰ πέρα τὴ σημασίᾳ τοῦ μεταφυσικοῦ κενοῦ μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ δὲ φταίει γιὰ τὴ δημιουργία του. Τὸ κενὸ θὰ ἔρχόταν ὅπωσδήποτε· μόνο ποὺ δὲν κατόφερε ὡς τώρα καμιὰ χριστιανικὴ ἐκκλησία νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικά.

Καὶ τὸ μεταφυσικὸ κενὸ ἔκτείνεται καὶ ἐντείνεται τῇ στιγμῇ ποὺ προμηνύονται οἱ πιὸ μεγάλες ἐξελίξεις, ἵσως καὶ οἱ πιὸ μεγάλες ἀνθρώπινες δοκιμασίες, στὴν ιστορία τοῦ κόσμου.

2.— Τὰ προμηνύματα εἶναι, πραγματικά, πολὺ βαρειά. Δὲν ὑπάρχουν μόνο προμηνύματα. "Έχουν ὀρχίσει τὰ μεγάλα γεγονότα. Καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι ὀπροετοίμαστη. Εἶναι ὀδειανή. Πῶς θ' ἀνθέξει στὰ γεγονότα ποὺ ἔρχονται ἡ ποὺ ὀρχίσαν νὰ σημειώνονται;

Θάταν στενόκαρδο δὲ ἔλεγα ὅτι τὸ φοβερὸ γεγονὸς ποὺ σημειώνεται καὶ ἐπεκτείνεται ἀπειλητικὰ εἶναι ό κομμουνισμός. 'Ο κομμουνισμὸς εἰν' ἔνα ἀπὸ τὰ μεγάλα συμπτώματα. "Αν ἔχει ἀδειάσει ἡ ψυχὴ τῶν κομμουνιστῶν, ἔχει ὅλο τόσο ἀδειάσει καὶ ἡ ψυχὴ τῶν πιὸ πολλῶν ποὺ πολεμοῦν τὸν κομμουνισμὸν καὶ ποὺ προβάλλουν ως πρόμαχοι τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. 'Υπάρχει, βέβαια, μιὰ διαφορὰ ποὺ κάνει τὸν κομμουνιστὴν ἡθικὰ πιὸ ἐπικίνδυνο ὅπ' αὐτούς, πιὸ ἐπικίνδυνο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τοὺς ὄλλους ποὺ ἐπάνω τους θέλει νὰ ἐπιβληθεῖ. 'Ο κομμουνιστὴς — χωρὶς γάναι ἀρχαῖος "Ελλην, κλασικὸς Ἀθηναῖος, χωρὶς νάχει τὴν ἡθικὴν νεότητα τοῦ κλασικοῦ Ἀθηναίου ποὺ ἀνακάλυψε τὸν ἑαυτό του ως προσωπικότητα, ἐφίμερη, ἔστω, ὀλλὰ πραγματικὴ — ἔχει τὴν τεχνητὴν ασιοδοξία τοῦ πρωτόβγαλτου στὴν ιστορία. Χωρὶς γάναι πρωτόβγαλτος, ἀρχαῖος "Ελλην" ἦταν βάρβαρος, πιστεύει ὅτι εἶναι πρωτόβγαλτος. Καὶ μέσ' στὸν ιστορικὸ φανατισμό του, νομίζοντας ὅτι ἐκτελεῖ μιὰ μεγάλη ἀποστολή, δὲν ἔχει καὶρὸ νὰ αἰσθανθεῖ τὸ κενὸ μέσ' στὴν ψυχὴ του. "Οταν δὲ Μαρξισμὸς τοῦ ἀδειάζε τὴν ψυχὴ ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση καὶ νοσταλγία, χρησιμοποιῶντας ἐπιστημονικὰ τεχνάσματα καὶ προσχήματα, χαιρόταν, μάλιστα, καὶ ὑπερηφανεύοταν ποὺ ἡ ψυχὴ του ἀδειάζε. "Οταν, ἐπίσης, τὸ δλοκληρωτικὸ δργανωμένο κομμουνιστικὸ κόμμα καὶ τὸ δλοκληρωτικὸ κομμουνιστικὸ κράτος τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη σκέψη του, ἔχει τὸ αἴσθημα ὅτι ἐλευθερώνεται ἀπὸ ἔνα φοβερὸ ζυγό. Μιὰ βαρειὰ αὐταπάτη τὸν κάνει νὰ θεωρεῖ ζυγὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ θεωρεῖ, ὀντίθετα, ως «λευτερὶὰ» τὴν ὑποταγὴ του στὸ νόμο ποὺ ἔρχεται ὅπ' ξένω. "Ετσι, δσο κρατάει αὐτὴ ἡ αὐταπάτη — καὶ προπάντων ἡ πρώτη, ἡ πιὸ μεγάλη, ποὺ τὸν κάνει νὰ νομίζει ὅτι πρέπει νάναι εύτυχης ποὺ ἡ ψυχὴ του ἔχει ἀδειάσει ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση — , εἶναι πιὸ ἐπικίνδυνος δὲ κομμουνιστὴς ἀπὸ τὸν ἀντίπαλό του, ἀπὸ τὸ συνειδητὸν ἐκεῖνον ἐκπρόσωπο τοῦ δυτικοῦ κόσμου ποὺ ἔχει συνείδηση τοῦ κενοῦ μέσ' στὴν ψυχὴ του. Νομίζουν, δμως, πραγματικὰ δλοι δσοι πιστεύουν στὸν κομμουνισμὸ ὅτι ἡ πίστη τους αὐτὴ εἶναι ἀρκετὴ καὶ ὅτι εἶναι εύτυχεῖς ποὺ ἡ ψυχὴ τους ἔχει ἀδειάσει ; Δὲ φαντάζομαι νὰ τὸ πιστεύουν πιὰ δλοι. 'Ο κομμουνιστὴς, σήμερα, δὲν εἶναι πιὰ καὶ τόσο πρωτόβγαλτος, δσο ἥταν χθές. 'Ωστόσο, εἶναι φυσικὸ νὰ νομίζει ἀκόμα ὅτι εἶναι, ἐνῶ εἶναι ἀδύνατο νὰ

τὸ φαντασθεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ δυτικοῦ κόσμου. 'Ο τελευταῖος, ὅλλωστε, τὴν ἀποστολή του μέσ' στὸ δυτικὸ κόσμο δὲν ὅρχισε νὰ τὴ συνειδητοποιεῖ παρὰ μόνον ἀφοῦ δέχθηκε τὴν ἐπίθεση τοῦ κομμουνισμοῦ. Καὶ δὲν ξέρει — ὅπτως δὲν τὸ ξέρει καλὰ - καλὰ οὔτε ὁ κομμουνιστὴς — ὅτι κι' αὐτὸς ὁ κομμουνισμὸς ἔχει προκύψει ἀπὸ τὸ δυτικὸ κόσμο, ἀπὸ τὴν ἴδια ἐκείνη πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ κρίση τοῦ λεγόμενου ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἔχει ἀποξηράνει καὶ τὴ δημοκρατία τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἥ καὶ γενικώτερα τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου αὐτοῦ.

3.— 'Ο κομμουνισμὸς εἶναι, λοιπόν, μονάχα ἐνα σύμπτωμα. Καὶ συμπτώματα τῶν μεγάλων καὶ δραματικῶν ἔξελίξεων ποὺ ὅρχισαν νὰ σημειώνονται στὸν κόσμο ὑπάρχουν καὶ ὄλλα πολλά. "Ασχετα ἀπὸ τὸ πολιτικὸ καὶ ἴδεολογικὸ περιεχόμενο τοῦ φασισμοῦ ἥ τοῦ ἑθνικοσσιαλισμοῦ, τὸ φοβερὸ ξεσήκωμα τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ἑθνικοσσιαλισμοῦ, ἥταν ἐπίσης ἐνα μεγάλο σύμπτωμα. 'Ο ἴδιος ὁ Ἀδόλφος Χίτλερ μπορεῖ νὰ μὴν ἤξερε τί ἔκανε. Πίστευε, ὅμως, ὅτι τοῦ ἔλειπε ὁ «χῶρος» γιὰ νὰ πραγματοποιήσει ἐκεῖνο ποὺ καλὰ - καλὰ δὲν ἤξερε τί ἥταν. Καὶ ζήτησε τὸ χῶρο ποὺ πίστευε ὅτι τοῦ ἔλειπε. Χῶρο «ζωτικὸ» γιὰ τὸ λαό του πού, ὀστόσω, εἶναι ὁ ἰκανώτερος γιὰ νὰ ἀξιοποιεῖ καὶ στενοὺς χώρους. Στὸ βάθος, ὁ χῶρος δὲν ἔλειπε εἰδικὰ ἀπὸ τὸ γερμανικὸ λαό, ὄλλὰ λείπει ἀπὸ πολλοὺς λαοὺς στὶς μέρες μας. Καὶ λείπει περισσότερο ἀπὸ ὄλλους παρὰ ἀπὸ τὸ γερμανικὸ λαό. 'Ωστόσο, τὸ ξεσήκωμα τοῦ λαοῦ ὡς ὅχλου γιὰ τὴν κατάκτηση χώρου — χώρου ποὺ δὲν ὑπάρχει πιὰ — συνδυάσθηκε μὲ τὸ κίνημα τοῦ γερμανικοῦ ἑθνικοσσιαλισμοῦ. Πολλοὶ εἰδικώτεροι παράγοντες εἶχαν συμβάλει σ' αὐτό. Λιγότερο οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ καὶ περισσότερο πολιτικοὶ καὶ ψυχολογικοί. 'Ακόμα κι' ὁ ρωμαντισμὸς τῶν Γερμανῶν ἥταν ἐνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες. Κανένας λαὸς δὲν ἔχει τὴ ρωμαντικὴ φαντασία τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Εἰδικώτερα ὁ Χίτλερ δὲν εἶχε μεγάλη φαντασία: ἥταν στὸ βάθος ξηρός: εἶχε μονάχα τόση φαντασία ὅση δανείσθηκε ἀπὸ τὸν Βάγκνερ. "Ηταν κι' αὐτὸ μιὰ περίεργη ἀντινομία. 'Ο ρωμαντικώτερος λαὸς ἔπαιξε τὴν πιὸ φανταχτερὴ καὶ τὴ ρωμαντικὰ πιὸ ἐπικίνδυνη «συμφωνία» τῆς ζωῆς του, μιὰ συμφωνία ζωῆς καὶ θανάτου, ικάτω ἀπὸ τὴ μπαγκέτα τοῦ πιὸ στεγνοῦ μαέστρου, τοῦ Ἀδόλφου Χίτλερ. Καὶ ὡς ἐνα σημεῖο ἥταν στεγνοὶ

ὅλοι οἱ ἀξιόλογοι βοηθοί του, ὁ Γκαίμπελς, ὁ Γκαΐρινγκ, ὁ «φιλόστοφος» Ρόζενμπεργκ.

Δὲν εἶχαμε, στὸν αἰώνα μας, ὅλο παράδειγμα πολέμου που νὰ ἐπῆγασε διποκλειστικὰ καὶ συνειδητὰ ἀπὸ τὴν βούληση ἐνὸς λαοῦ νὰ κατακτήσει τὸν κόσμο ὀλόκληρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1939. ‘Ο πόλεμος αὐτὸς εἶναι, μάλιστα, μοναδικὸς ὅχι μόνο στὸν αἰώνα μας, ὅλᾳ σ’ ὅλους τοὺς αἰώνες. ‘Ως ἐνιαῖο θέατρο κατακτητικοῦ πολέμου πρόβαλε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν αἰώνα μας ἡ γῆ διποκληρη. Κατακτητικὲς βουλήσεις ἀνάλογες παρουσιάσθηκαν καὶ ἄλλοτε· δυνατότητες, ὅμως, κατακτητικές, ἀνάλογες μ’ ἔκείνη ποὺ πρόβαλε στὰ 1939, δὲν εἶχαν ποτὲ προβάλει. Μήπως εἶχαν προβάλει στὰ 1914; ‘Ο πόλεμος τοῦ 1914 δὲν ἔχει καμιὰ σχέση ἢ ἔχει, ἔστω, μιὰ πολὺ μικρὴ σχέση μὲ τὸν πόλεμο τοῦ 1939. Οἱ ἀνίδεοι τὰ ἀνάγουν δλα στὸν πρωσσικὸ μιλιταρισμὸ καὶ συνδυάζουν τοὺς δυὸ πολέμους. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ στοὺς ἀνίδεος τῶν προβαλεῖ κι’ αὐτὸς δ “Οσβαλτ Σπένγκλερ πού, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸν πρωσσικὸ μιλιταρισμό, ὑπερτίμησε τὴν κοσμοϊστορική του σημασία. ‘Ο πόλεμος τοῦ 1914 δὲν ἐπῆγασε διόλου ἀπὸ τὴ συνειδητὴ θέληση τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ ἢ τῶν ἡγετῶν του γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ κόσμου. Εἶναι, μάλιστα, ζήτημα ἀν ἡ κύρια εύθυνη γιὰ τὸν πρῶτο μεγάλο πόλεμο βαρύνει τοὺς Γερμανούς. Παρασύρθηκαν κι’ αὐτοὶ — ἀπὸ ἀδυναμία τῆς ἡγεσίας τους, ὅχι ἀπὸ δύναμη — στὸν πόλεμο τοῦ 1914, παρασύρθηκαν ἀπὸ ἐνα πλήθος συμπτώσεις καὶ τυχαῖα περιστατικά. Κι’ ἀν ἥθελαν τὸν πόλεμο, δὲν τὸν ἥθελαν οὔτε περισσότερο ἀπὸ τοὺς Ρώσους καὶ τὴν αὐστριακὴν αὐλή, οὔτε περισσότερο ἀπὸ τοὺς Γάλλους. “Αν βασισθοῦμε μάλιστα στὸν ’Ιωσήφ Καγιώ, ὁ κύριος ὑπεύθυνος γιὰ τὸν πρῶτο μεγάλο πόλεμο ἦταν ὁ Ραϋμόνδος Πουακάρε. ”Ασχετα ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ Καγιώ νὰ κατηγορήσει τὸν Πουακάρε, τ’ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ στηρίξει τὴν κατηγορία του εἶναι τέτοια ποὺ δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν ν’ ἀγνοήσουμε ἀπόλυτα τὴ σχετικὴ τουλάχιστον εύθυνη τοῦ ὡμοῦ δικηγόρου πού, κατὰ τὸν Βαλντέκ - Ρουσσώ, εἶχε στὴ θέση τῆς καρδιᾶς ἔνα λιθόρι. ’Άλλὰ τί σημασία ἔχουν δλα αὐτά; Εἴτε ἔφταιξαν εἴτε ὅχι ὁ Γουλιέλμος ὁ Β’ ἢ οἱ Πρῶτοι στρατιωτικοί, ὁ Πουακάρε ἢ ὁ Σαζόνωφ, (τὸν τελευταῖο τὸν ἔκουσε ὁ μεγάλος χειρουργὸς Ζάουερμπρουχ, στὸ Νταβός, νὰ λέει ὅτι ἀποστολὴ του ἦταν νὰ καταστρέψει τὴ Γερμανία), ὁ πόλεμος τοῦ 1914, μ’

δλες τὶς φοβερὲς διαστάσεις του καὶ μ' δλη τὴν ἔκταση τῶν καταστροφῶν ποὺ προκάλεσε, ήταν μονάχα ὁ μεγαλύτερος ἀπ' ὅλους ἔκείνους τοὺς πολέμους ποὺ ἐπήγασαν ἀπὸ τὴν ἀνισορροπία τῶν μεγάλων δυνάμεων, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκογομικὰ δεδομένα τῆς ἀνισορροπίας αὐτῆς.

Στὰ 1939 τὰ πράγματα εἶχαν ριζικὰ ἀλλάξει. Ἡ ἐποχὴ μας εἶχε μπεῖ στὸ φοβερὸ της δρόμο. Μποροῦσε, βέβαια, κάλιστα ν' ἀποτραπεῖ κι' ὁ πόλεμος αὐτός. Ἡ εύθυνη γιὰ τὴ μὴ ἀποτροπή του βαρύνει ἀναμφισβήτητα τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Χίτλερ. Ἀλλὰ ἡ βούληση γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ κόσμου ήταν ἔντονη μέσ' στὸν ἴδιο τὸν Χίτλερ. Ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου δὲν ήταν μονάχα ἔνα ὄνειρο ἡ ἔνα ἐπιτελικὸ σχέδιο. Τέτοια ὅγειρα ἡ σχέδια ἔφτιαξαν κι' ἄλλοι πρὶν ἀπὸ τὸν Χίτλερ. Ἡταν κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὄνειρο ἡ σχέδιο. ήταν μιὰ σκοτεινὴ δύναμη βγαλμένη μέσ' ἀπὸ τὴν κρίση τῶν συνειδήσεων τῆς ἐποχῆς μας. Ὁ Χίτλερ ήταν ἔνα ὄργανο, περισσότερο τυφλὸ παρὰ συνειδητό, βουλητικὰ ἰσχυρὸ ἀλλὰ πνευματικὰ ἀσήμαντο. Ὁ Ναπολέων δὲν ήταν μόνο βούληση· ήταν καὶ πνεῦμα. Ὁ Χίτλερ ήταν τὸ βιολογικὰ ἰσχυρὸ ὄργανο δυνάμεων ποὺ δὲ δροῦσαν μόνο μέσ' στὴν ψυχὴ τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ ποὺ ἀρχισαν ἀπὸ καιρὸ νὰ δροῦν, ὅσο ὑποχωροῦσε ἡ πνευματικὴ συνείδηση καὶ ἀρχιζε ν' αὐξάνει τὸ κενὸ στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, μέσ' στὴ συνείδηση πολλῶν λαῶν, ἵσως δλων. Διέξιδο ζητοῦν οἱ λαοὶ ἀπὸ τὸ χάος. Καὶ νομίζουν ὅτι τοὺς λείπει ὁ χῶρος. Καὶ τοὺς λείπει, βέβαια, κι' αὐτός, γιατὶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία ὁ χῶρος τῆς γῆς δλόκληρης ἔγινε ἐνιαῖος καὶ στενός. Ἀλλὰ δὲν τοὺς λείπει τόσο ὁ χῶρος, ὅσο τὸ νόημα τῆς ζωῆς. "Οταν τὸ νόημα αὐτὸ τοὺς ἔλειπε σ' ἄλλες ἐποχές, ὁ χῶρος ήταν πρόθυμος νὰ τοὺς ἀνοίξει μιὰ φυσικὴ ἔξωτερη διέξιδο. Ὁ κόσμος δὲν ήταν ἀκόμα ἐνιαῖος ώς ἱστορικὴ μονάδα, δὲν ήταν οὔτε γνωστὸς πέρα γιὰ πέρα, οὔτε κατοικημένος παντοῦ, οὔτε ἱστορικὰ ζωντανὸς σ' ὅλους τούς, ἔστω, γνωστοὺς γεωγραφικοὺς τομεῖς του. "Ἐτσι, οἱ πόλεμοι — κι' αὐτοὶ οἱ κατακτητικοὶ ποὺ εἶχαν τὴ μορφὴ ἐπιδρομῶν — εἶχαν κάποιο λογικὸ νόημα. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τὸ εἶχε συνειδητὰ συλλάβει· ὁ Τσεγγίς - Χάν, ἵσως ὅχι. Ὡστόσο, τὸ λογικὸ νόημα, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ τὸ συνειδητοποιεῖ μέσα του ὁ ἥγετης, ὑπῆρχε. Τὸ ξεσήκωμα, ἀντίθετα, τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, στὰ 1939, ήταν κάτι τὸ ὄλογο. Ἡταν ἔνα ἀπὸ τὰ μοιραῖα συμπτώματα τῆς

μεγάλης βιολογικής, πληθυσμιακής, πνευματικής καὶ ήθικής διατάραχής που χαρακτηρίζει τὴν ἐποχή μας. "Οταν δλα κλονίζονται καὶ διαταράσσονται, δταν δλα βρίσκονται σὲ κρίση, φυσικὸ εἶναι (μέσα στὸ ἀφύσικο χάος) νὰ ξυπνοῦν δυνάμεις σκοτεινὲς καὶ ὄλογες. Τὸ πόσο σκοτεινὴ ἦταν ἡ δύναμη που ἔκαμε τὸ γερμανικὸ λαὸ νὰ ξεσηκωθεῖ γιὰ νὰ καταστρέψει τοὺς ὄλλους, τὸ δείχνει ἡ τελευταία φάση τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, ἡ φάση τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ. Τὴν ἥθελαν, τάχα, ὅλοι οἱ Γερμανοὶ τὴν καταστροφὴ τῶν ὄλλων καί, στὸ τέλος, τὴν αὐτοκαταστροφὴ τους; Φυσικά, ὅχι. Οἱ περισσότεροι δισφαλῶς δὲν ἥθελαν οὔτε τὸ ἔνα, οὔτε τὸ ὄλλο. "Οταν, δμως, μιλοῦμε γιὰ τὴν ὕρα ἐκείνη ἐνὸς λαοῦ ποὺ τὸν κάνει νὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ κανονικὰ ἴστορικὰ δρια τῆς ζωῆς του, μιλοῦμε γιὰ τὸ «λαὸ» ξεφεύγοντας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη συνείδηση τῶν ἀτόμων ποὺ τὸν ἀπορτίζουν. Μήπως κι' ὁ Ἰδιος ὁ Χίτλερ ἤξερε καλὰ - καλὰ τί ἥθελε καὶ τί ἔκανε; Κι' αὐτὸς ὁ Ἰδιος, δν καὶ ἡγέτης, εἶχε γίνει μάζα. Κ' ἦταν, μάλιστα, ἀπὸ τὴ φύση του καμωμένος νάναι περισσότερο μάζα παρὰ ὅτομο, περισσότερο βιολογικὴ βούληση παρὰ συνείδηση.

Εἶναι πολὺ εὔκολο νὰ λύνει κανένας τὰ ἴστορικὰ προβλήματα, ἀναζητώντας καὶ βρίσκοντας ἐνόχους. Εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ τὰ λύνει ἡ καὶ νὰ ἐπιχειρεῖ μονάχα νὰ τ' ἀντιμετωπίσει, ἀναζητώντας τὰ ἀντικειμενικὰ αἴτια. 'Ο Χίτλερ ἔφταιξε. 'Ο γερμανικός, ἔστω, λαὸς ἔφταιξε κι' αὐτός. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Χίτλερ, οἱ δυτικὲς δημοκρατίες, ἔφταιξαν ποὺ δὲν ἔσπευσαν, δσο ἦταν ἀκόμα καιρός, νὰ τὸν ἐμποδίσουν νὰ φθάσει στὸν πόλεμο. Κ' ἔφταιξαν, μάλιστα, ὅχι μόνο ἀπὸ δισταγμὸ καὶ ἀναποφασιστικότητα, ἀλλὰ καὶ γιατὶ στοὺς κόλπους τους ἦταν καὶ πολλοὶ ποὺ θαύμαζαν τὸν Χίτλερ ἡ καὶ πολλοὶ ὄλλοι πού, γιὰ λόγους σκοτεινούς, ἥθελαν ἐπίσης τὸ χάος. 'Αλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι: πῶς μπόρεσαν νὰ φταίξουν τόσοι ἀνθρωποι καὶ τόσοι λαοί; Πῶς μπόρεσε νὰ χωρέσει στὸν κόσμο τόσος παραλογισμὸς ἡ τόσῃ ἀσυνειδησίᾳ; Ποιὲς ἦταν οἱ ἀντικειμενικὲς περιστάσεις — ποὺ δὲν ἦταν μόνο περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ αἴτια ἡ ἀφορμὲς — ποὺ ἐπιτρέψανε ἡ προκάλεσαν τὸ μεγάλο κακὸ ποὺ σημειώθηκε; 'Ο ἔξαλλος Γκαΐμπελς καὶ ὁ μυστικοπαθὴς Ρόζενμπεργκ δὲν ἦταν οἱ πρῶτοι ἔξαλλοι καὶ μυστικοπαθεῖς στὴν ἴστορία. 'Ο Χίτλερ δὲν ἦταν ὁ πρῶτος δεκανέας ποὺ κυριεύθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία καὶ

μανία νὰ βάζει τοὺς στρατάρχες νὰ στέκονται προσοχὴ μπροστά του. Οἱ δυνάμεις ποὺ ἔδωσαν σ' αὐτοὺς καὶ σ' ὄλλους, ἀκόμα καὶ στοὺς ἀντιπόλους τοῦ Χίτλερ, τὴν εὔκαιρία νὰ πράξουν ἡ νὰ παραλείψουν δσα ἐπράξαν ἢ παράλειψαν νὰ πράξουν, εἰναι ἀσχετες ἀπὸ τὴ συνείδησῃ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, καὶ συνυφαίνονται, μὲ τὸν πιὸ σκοτεινὸν τρόπο, μὲ τρία βασικὰ γεγονότα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχή μας. Τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι τ' ἀκόλουθα: πρῶτο, ἡ συνειδητὴ προβολὴ ὀλόκληρης τῆς ὑδρόγειας σφαίρας ὡς ἐνικίου ἱστορικοῦ χώρου· δεύτερο, ἡ καταπληκτικὴ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τῆς γῆς, τὸ ἐνδεχόμενο στρίμωγμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους σ' ἕνα στενὸ χώρο· καὶ τρίτο, ἡ ὑπερένταση τῆς τεχνικῆς προόδου, καὶ εἰδικώτερα, ἡ οἰκειοποίηση ἀπὸ τὸν ἀνθρωπὸ φυσικῶν δυνάμεων καταστροφῆς ποὺ ἐγγίζουν τὰ δρια τοῦ ἀπροχώρητου ἢ ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ ἐγγίζουν. Μέσ' στὴ σύγχυση ποὺ προκαλοῦν στὴν ψυχὴ — σὲ μιὰ ψυχὴ ποὺ ἔχει ἀδειάσει ἀπὸ κάθε βαθύτερο νόημα ζωῆς — τὰ τρία μεγάλα αὐτὰ γεγονότα (ἢ καὶ τὰ ἀμέτρητα εἰδικώτερα ποὺ ἀποτελοῦν τὶς οἰκονομικές, πολιτικές καὶ ἡθικὲς συναρτήσεις καὶ φάσεις τους), ἥταν ἐπόμενο νὰ γεννηθοῦν καὶ νὰ μπορέσουν νὰ ἐκδηλωθοῦν οἱ πιὸ σκοτεινὲς δυνάμεις. Τὸ θέμα δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο γιὰ νὰ ἔξηγηθεῖ ὁ φοβερὸς πόλεμος ποὺ δινήκει στὸ παρελθόν, ἀλλὰ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει προπάγτων γιὰ νὰ συνειδητοποιήσουμε τοὺς κινδύνους τοῦ μέλλοντος. Τὰ αἴτια ποὺ προκαλοῦν τὴ σύγχυση καὶ τὴ γένεση τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων ὅχι μόνο δὲν ἔλειψαν μὲ τὸ κακὸ ποὺ ἔγινε, δηλαδὴ μὲ τὸ πρῶτο φοβερὸ ἀποτέλεσμα ποὺ εἶχαν, ἀλλὰ ἐντείνονται κάθε μέρα περισσότερα.

4.— Δὲν ἔχουν περάσει οὔτε πεντακόσια χρόνια ἀφότου ὁ Χριστόφορος Κολόμβος ἀνακάλυψε τὸ «νέο κόσμο», τὴν Ἀμερική. Σκεφθεῖτε ὅτι δὲν πέρασαν καλὰ - καλὰ οὔτε δεκαπέντε γενεὲς ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη («Ἐτη τριάκοντα», λέει ὁ Ἡράκλειτος, «ποιοῦσι τὴν γενεάν, ἐν ᾧ χρόνῳ γεννῶντα παρέχει τὸν ἐξ αὐτοῦ γεγεννημένον δι γεννήσας»). Πρὶν ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη ὑπῆρχε ἔνας τεράστιος ἄγνωστος κόσμος ἐπάνω στὴ γῆ· κ' ἥταν καὶ πολλοὶ ὄλλοι ἄγνωστοι, μερικοὶ ἕως χθές. Ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ Κολόμβου ἔνας μεγάλος κόσμος ἐπάνω στὴ γῆ ὀνομάσθηκε «νέος». Καὶ ἥταν προγματικὰ νέος γιὰ τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς ἀνθρωπότητας ποὺ μὲ ὀρμητήριο τὴν Ἐλλάδα ἔφτιαξε τὴν ἱστορία, ἐπλα-

σε τὴν ἱστορικὴν ἀνθρωπότητα. Σκεφθεῖτε τὴν μεγάλη σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴν συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, πρὶν ἀπὸ τὸν Κολόμβο, ἡ ἔννοια ἐνὸς ψυχολογικὰς ἀπειρου ἄγνωστου χώρου ἐπάνω στὴ γῆ, καὶ μετὰ τὸν Κολόμβο, γιὰ κάμποσους αἰῶνες, τουλάχιστον γιὰ τρεῖς, ἡ ἔννοια ἐνὸς «νέου» χώρου, μεγάλου καὶ ἀνεξερεύνητου, ὀραιότατα κατοικημένου. Καὶ σταμάτησα εἰδικὰ στὴν περίπτωση τῆς Ἀμερικῆς ποὺ εἶναι ἡ πιὸ χτυπητή. Στὸν κόσμο ὑπῆρχαν πολλοὶ ἄγνωστοι καὶ ἀνεξερεύνητοι χῶροι καὶ κόσμοι. Καί, μάλιστα, ἕως χθές, ὅφου εἶχε ἀρχίσει κιόλας νὰ κρισταλλώνεται ἡ ἐποχή μας μὲ τὰ ἴδιότυπα προβλήματά της, ἔξακολούθησε νὰ εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Εύρωπαίου κυκλωμένη ἀπὸ γνωστούς, ἔστω, κόσμους, ὀλλὰ «νέους».

Μέσα σὲ λίγες δεκαετίες — κ' οἱ δεκαετίες αὐτὲς συνδέονται μὲ τὴν ἀποκρυστάλλωση τῆς ἐποχῆς μας, δηλαδὴ μὲ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' καὶ μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας — οἱ «νέοι» κόσμοι ἔπαψαν γιὰ τὴν συνείδησή μας νὰ εἶναι νέοι. Δὲν ἔπαψαν μόνον οἱ ἄγνωστοι νὰ εἶναι ἄγνωστοι (αὐτὸ χρειάσθηκε αἰῶνες, καὶ ὅχι μόνο δεκαετίες), ὀλλὰ ἔπαψαν καὶ οἱ νέοι, δηλαδὴ οἱ ἄγνωστοι ποὺ ἔγιναν γνωστοί, νὰ εἶναι νέοι. Γιὰ τὴν συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, αὐτὸ δῆταν ἔνα γεγονός συγκλονιστικό. Ὁλόκληρο τὸ εἰδύλλιο τῆς ἱστορίας ἔλειψε. Τὸ εἰδύλλιο προϋποθέτει ἔνα περιορισμένο προσκήνιο κ' ἔνα ὅδηλο βάθος. Τὸ βάθος ἀποκαλύφθηκε. Κι' ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔπαψε νᾶναι βάθος. Ὁ ρωμαντισμὸς τῆς ἱστορίας ἔσβυσε. Τὸ γνωστὸ καὶ πεπερασμένο δὲν ἐπιτρέπει ρωμαντισμούς. Ἡ γῆ ὀλόκληρη ἔγινε ἀπτή, ὀρατή, συγκεκριμένη, στενή.

Κ' ἔγινε κ' ἡ ἱστορία πραγματικὰ παγκόσμια. Αὐτὸ δὲν ἔγινε, βέβαια, ἀπὸ τὴν μιὰ μέρα στὴν ὄλλη. Ἡ πόλη ποὺ χρειάσθηκε γιὰ νὰ γίνει ἡ ἱστορία παγκόσμια, γιὰ ν' ἀγκαλιάσει μὲ τὴ μοῖρα τῆς κάθε στιγμῆς τὴν ἐπιφάνεια ὀλόκληρη τῆς γῆς, δὲν ἔχει οὐσιαστικὰ λήξει. Στὶς μέρες μας ὀκριβῶς σημειώνεται ἡ πιὸ δραματικὴ φάση αὐτῆς τῆς πόλης, ἵσως ἡ τελεσίδικη. Ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος — κι' ὃς ἔνα σημεῖο κι' ὁ πρῶτος — δῆταν μιὰ φάση αὐτῆς τῆς πόλης, μιὰ τραγικὴ σύσπαση τοῦ προσώπου τῆς ἱστορίας ποὺ σημειώθηκε ἐπάνω στὴν προσπάθεια τῆς ἀνθρωπότητας ν' ἀναπροσαρμοσθεῖ στὸν καινούργιο χῶρο της, στὸν ἔνιαίο παγκόσμιο χῶρο. Ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος δῆταν πέρα γιὰ πιὰ μιὰ σύσπαση, συνδεδεμένη μὲ τὴν

προσπάθεια αύτή. Στὸν ΙΘ' αἰώνα δὲν εἶχαμε ὄκόμια παρά μόνο τὰ προμηνύματα καὶ θολεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἴστορία γινόταν πραγματικὰ παγκόσμια. Οἱ φορεῖς τοῦ βρετανικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ — ὄκόμια κι' οἱ πιὸ «μοντέρνοι», ὁ Πάλμερστον, ὁ Ντισραέλι, ὁ Ἰωσῆφ Τσάμπερλαϊν — θεωροῦσαν τὴν «παγκόσμια» ἴστορία εὐρωπαϊκή, καὶ ὅτι ἡταν ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κάτι τὸ ἔξωτικὸ ποὺ ἐνδιέφερε μόνο καὶ μόνο τὸν ἐκλεκτὸ βρετανικὸ λαό. Δὲν εἶχαν καλὰ - καλὰ χωνέψει οὔτε ὅτι ἡ Ἀμερικὴ εἶχε αὐτοδύναμα συνυφανθεῖ μὲ τὴν ἴστορία τοῦ κόσμου. Ὡς κέντρο τῆς ἴστορίας ἔβλεπαν τὴν Εὐρώπη. Οἱ δυὸ ἴσχυρότερες ἴστορικὲς βουλήσεις τοῦ ΙΘ' αἰώνα, ἡ μιὰ ποὺ τὸν ἐγκατινίσει κ' ἡ ἄλλη ποὺ σχεδὸν τὸν ἔκλεισε, ὁ Ναπολέων καὶ ὁ Μπίσμαρκ, ἀγνόησαν τὴν ὑφήλιο ὡς ἐνιαία μονάδα ἴστορίας καὶ διστροποῦσαν Ἰσως στὴ σκέψη ποὺ θὰ γεννήθηκε μέσα τους ὅτι ἡ ἴστορία ποὺ οἱ ἕδιοι ἔγραφαν ἦταν ιεράτως καθυστερημένη καὶ μονάχα τμηματική. Ἡ μάχη τοῦ Μαρένγκο ποὺ μ' αὐτὴν ἀρχισε ὁ ΙΘ' αἰώνας δὲν ἀπέχει πολὺ, ὡς γεγονὸς ἴστορικό, δηλαδὴ στὴν τμηματικὴ ἴστορικὴ σημασίᾳ της καὶ σ' αὐτὴν τὴν πολεμικὴ τακτικὴ καὶ τεχνικὴ, ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Ἰσσοῦ ἢ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Ζάμας. Γιὰ τὴν ἴστορία τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τοῦ τμῆματος ἐκείνου τῆς γῆς ποὺ εἶχε τὸ πρόνομιο νὰ μπεῖ στὴν ἴστορία, οἱ δυὸ τελευταῖες νίκες, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κατὰ τοῦ Δαρείου τοῦ Γ', καὶ τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ, τοῦ πρεσβύτερου, κατὰ τοῦ Ἀννίβα, εἶχαν, μάλιστα, μιὰ πολὺ μεγαλύτερη σημασίᾳ ἀπ' δλες μαζὶ τὶς νίκες τοῦ Βοναπάρτη. "Οσο γιὰ τὸν Μπίσμαρκ, ἡ σκέψη του ἦταν λιγότερο στραμμένη ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κι' ἀπ' αὐτὴ τὴ σκέψη τοῦ Βοναπάρτη, ἦταν ἡ σκέψη τοῦ Ρισελιὲ μεταφυτευμένη στὸν ΙΘ' αἰώνα, μιὰ σκέψη πολιτικὰ ἴσχυρότατη καὶ ἴσορροπημένη, ἀλλὰ δύστροπη σὲ καθετὶ ποὺ ὀθοῦσε πρὸς τὴ σύλληψη τοῦ ἐνιαίου παγκόσμιου χώρου. Οὔτε ὁ Ναπολέων, οὔτε ὁ Μπίσμαρκ, δὲ σκέφθηκαν ποτὲ ὅτι καὶ ὁ Εἰρηνικὸς ἢ ἡ Αὐστραλία ἀνήκουν στὸν ἕδιο ἴστορικὸ κόσμο μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ ὅτι ἀποτελοῦν αὐτοδύναμα κέντρα ἴστορίας, ὅπως καὶ ἡ Εὐρώπη. Ἡ Αἴγυπτος καὶ τὸ ὄνειρο τῶν Ἰνδιῶν ἦταν γιὰ τὸν Βοναπάρτη μόνο καὶ μόνο μιὰ προέκταση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δρόμου τῆς ἴστορίας ποὺ ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε φροντίσει κιόλας νὰ τὸν προεκτείνει πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐκείνη. Πρῶτος, Ἰσως, ὁ Θεόδωρος Ρούζβελτ κατάφερε ὡς πολιτικὸς νὰ συνδυάσει μέσα του σ' ἓνα ἐνιαίο σύνολο ἴστορικῆς

μοίρας τὴν Ἀμερική, τὴν Εύρωπη, τὸν Εἰρηνικό, καὶ ὅλες τὶς θάλασσες καὶ τὶς ἡπείρους. Ἡρθαν, ὅμως, καὶ τὰ ἴδια τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ — σάσχεται κι’ ἀπὸ τὴ διάθεση ἢ τὴν ἀπροθυμία τῶν ἡγετικῶν συνειδήσεων νὰ συλλάβουν τὸ φαινόμενο — ἐδημιούργησαν τὴν ἱστορικὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου ὀλόκληρου, δηλαδὴ τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου (ὅχι τοῦ πνεύματος), τὴν ἐνότητα τοῦ παγκόσμιου πεδίου τῆς ἱστορίας. Τὴν Εύρωπη τὴν ξάφνιασε, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας, ἡ ἱστορικὴ πρωτοβουλία τῶν Ἰαπωνῶν, καὶ ἡ ἴδια ἡ Μεγάλη Βρετανία ἔσπευσε νὰ συνάψει συμμαχία μαζί τους. Ὁστόσο, τὸ σημαντικὸν δὲν ἦταν ὅτι βρέθηκε ἔνας λαός, στοὺς ἀντίποδες τῆς Εύρωπης, ποὺ ξαφνικὰ κατάφερε (χωρὶς κὰν νὰ προέρχεται, δπως προέρχεται ὁ λαὸς τῶν ‘Ηνωμένων Πολιτειῶν, ἀπὸ τὴν Εύρωπη) νὰ ἐμφανισθεῖ ὡς μεγάλη δύναμι, ὀλλὰ τὸ σημαντικὸν ἦταν ὅτι δὲ μποροῦσε πιὰ νὰ συμβεῖ τίποτα στὸν Εἰρηνικὸν ἢ στὸν Ἰνδικὸν ὥκεανὸν ποὺ νὰ μὴν ἐπηρεάζει τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου τόσο, ὃσο τὴν ἐπηρεάζουν καὶ τὰ γεγονότα στὴν Εύρωπη. Κ’ εἶχε, μάλιστα, ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει ὡς ἐνότητα μοίρας ἡ παγκόσμια οἰκονομία πρὶν γίνει συνειδητὴ ἡ ὑπαρξη τῆς παγκόσμιας πολιτικῆς ἱστορίας. Δὲν εἶναι τυχαίο τὸ γεγονός ὅτι σ’ ὅρισμένα τμῆματα τοῦ κόσμου ἔφθασαν κ’ ἐγκαταστάθηκαν οἱ οἰκονομικὲς ἐταιρείες πρὶν φθάσουν ἐπίσημα, μὲ τοὺς ὑπεύθυνους ἀπεσταλμένους τῶν βασιλέων καὶ κοινοβουλίων, τὰ ἴδια τὰ κράτη. Γενικά, μάλιστα, μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι καὶ σ’ αὐτὰ ὀκόμα τὰ τέλη τοῦ ΙΘ’ αἰώνα τὸν παγκόσμιο χῶρο ὡς ἔνιαία ἱστορικὴ μονάδα κατάφεραν νὰ τὸν συλλάβουν μὲ τὴ διαίσθησή τους πιὸ πολὺ μερικοὶ ἐπιχειρηματίες παρὰ οἱ πολιτικοί, περισσότερο ὁ Τζὼν Ρόκφελλερ, ὁ Ἀνδρέας Καρνέγκι καὶ ὁ Τζὼν Πίερποντ Μόργκκαν παρὰ ὁ Γικλύντον, ὁ Μπίσμαρκ ἢ ὁ Κλεμανσώ. Καὶ κάτι ἀνάλογο μὲ τοὺς μεγάλους ἐπιχειρηματίες κατάλαβαν ἡ διαισθάνθηκαν οἱ ἐπαναστάτες, προπάντων ὁ Μάρξ ποὺ διατυπώνει καὶ ρητὰ τὴ σκέψη ὅτι ἡ ἱστορία ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ παγκόσμια.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας πρὸς τὸν παγκόσμιο χῶρο της δὲν ἔκλεισε ὀκόμα. Οὐσιαστικός, δὲν ἔχει παρὰ μόνον ἀρχίσει. Οἱ περισσότερες μορφὲς τῆς ζωῆς μας — τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς — εἶναι ὀκόμα «προπαγκόσμιες». Ἡ ἀναπροσαρμογὴ εἶναι δύσκολη, δύσνηρή, δραματική. Ὁ Χίτλερ, χωρὶς νὰ τὸ συλλάβει συνειδητά, προσπάθησε νὰ τὴν ἐπιταχύ-

νει μὲ μιὰ βίαιη χειρουργικὴ ἐπέμβαση ἐπάνω στὶς ψυχὲς ἀνθρώπων καὶ λαῶν. Πήγε νὰ καταργήσει ὅλες τὶς πατρίδες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δικῆ του. Τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰαπωνία θὰ τὶς καταργοῦσε κι' αὐτές, μὲ τὴ σειρά τους, μετὰ τὴν κοινὴ νίκη. Τὴν Ἰταλία τὴν εἶχε, μάλιστα, οὐσιαστικὰ καταργήσει. Ἡ λύση τοῦ παγκόσμιου προβλήματος, ὅπως πήγε δὲ Χίτλερ νὰ τὴν πραγματοποιήσει, ήταν πολὺ ἀπλῆ, ἐνῷ τὸ πρόβλημα εἶναι πολύπλοκο. Καὶ δὲν τοῦ ήταν καν συνειδητὸ τὸ πρόβλημα. "Αν τοῦ ήταν, θὰ ήξερε καλὰ ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ τὸ λύσει ἡ βία. Κι' ἀν ὀκόμα εἶχε νικήσει, θὰ ἔρχόταν ἡ ὁρα ποὺ θὰ τὸν νικοῦσε τὸ πρόβλημα ποὺ δὲν ἔνιωσε. Εἶναι τόσο βαρὺ τὸ πρόβλημα αὐτό, ὥστε κοντεύει νὰ νικήσει κ' ἔκεινους ὀκόμα ποὺ νίκησαν τὸν Χίτλερ. Γιατὶ κι' αὐτοὶ δὲν τὸ ἔχουν καταλάβει. Πολεμῶντας καὶ νικῶντας τὸν Χίτλερ, νόμιζε δὲ καθένας τους ὅτι εἶναι ἔνας ἄγγελος καὶ πολεμάει ἔνα διάβολο. Κι' δὲ Χίτλερ μπορεῖ νὰ ήταν διάβολος, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι δὲν ήταν ἄγγελοι. Δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ φράση στὰ «Ἀπομνημονεύματα τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου» τοῦ Οὐίνστον Τσώρτσιλ ποὺ νὰ δείχνει ὅτι δὲ ισχυρὸς αὐτὸς ἀνθρώπος κατάλαβε τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας, ὅτι κατάλαβε πῶς ἔπρεπε νὰ γίνει ὁ ἴδιος κάτι περισσότερο ἀπὸ "Αγγλος. Εἶναι τίμιο, βέναια, νὰ εἰσαι "Αγγλος ἢ "Ελλην, Ἄμερικανὸς ἢ Γάλλος ἢ Γερμανός, ἀλλὰ δὲν εἶναι διόλου ἀρκετὸ σήμερα. Ο Ρώσος δὲν εἶναι μόνο Ρώσος ἢ προσποιεῖται, ἔστω, ὅτι δὲν εἶναι προσποιεῖται ὅτι εἶναι προπάντων κομμουνιστής. Ἀπὸ τὸ γεγούδες αὐτὸ δὲν ἔβγαλε, τάχα, τὸ ἀναγκαῖο συμπέρασμα δὲ Οὐίνστον Τσώρτσιλ; "Οχι, δὲν κατάφερε ἢ δὲ θέλησε νὰ τὸ βγάλει.

Ἡ θέλησή μας εἶναι ὀκόμα πολὺ δεμένη στὸ παρελθόν — ὅχι τόσο ἀπὸ εὐλάβεια καὶ πίστη στὴν παράδοση ποὺ αὐτὸ θὰ εἶχε καὶ κάποιαν ἡθικὴ ἀξία, δσο ἀπὸ συνήθεια καὶ ψυχικὴ νωθρότητα — εἶναι ὀκόμα πολὺ δεμένη στὰ «προπαγκόσμια» μέτρα τῆς ιστορίας. Οἱ πατρίδες — ἐκτός, ἵσως, ἀπὸ δυό, τὶς Ἕνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴ Ρωσία — ἔγιναν πολὺ στενές. Πρέπει, τάχα, οἱ στενὲς καὶ ἀτροφικὲς νὰ ἔγκαταλειφθοῦν; Φυσικά, ὅχι. Ποιὸς ἀληθινὸς ἀνθρώπος ἔγκαταλείπει ἡθικὰ καὶ περιφρονεῖ τὸ χωριό του ὡς ἴδιαίτερη πατρίδα, ὅταν ἀνήκει σ' ἔνα ἔθνος; Κάθε μεγαλύτερη πατρίδα δὲν καταργεῖ ἡθικὰ τὴ μικρότερη, ἀλλὰ τὴ μεταθέτει σ' ἔνα ἴδιαίτερο δωμάτιο τῆς ψυχῆς. Ἡ Ἀθήνα

δὲ χάθηκε, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ἔπειψαν νὰ ἔχουν πατρίδα μόνο τὴν Ἀθήνα (ώς ικράτος ἴδιαίτερο) κ' ἔγιναν "Ελληνες ἔχοντας πατρίδα ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. "Οσο εύρύνονται οἱ διαστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, τόσο οἱ πολιτικὲς καὶ ἡθικὲς μονάδες ζωῆς παίρνουν μιὰν ὄλλη μορφή· καὶ διαφοροποιοῦνται οἱ μονάδες αὐτές· διαφοροποιοῦνται, ὄλλα καὶ μπαίνουν σὲ μιὰ πιὸ σύνθετη ἰεραρχία. Σήμερα δὲ χῶρος τῆς ἱστορίας εύρυνθηκε τόσο, ὅτε ἔφθασε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὰ ὅρια τῆς γῆς. Εύρυνθηκε, μ' ὄλλα λόγια, δοσο-ἔπαιρνε περισσότερο. Δὲν ὑπάρχει ἐπάνω στὴ γῆ χῶρος ὄλλος ἔκτος ἀπὸ τὸν «ἱστορικό». Τὸ δὲ ή διεύρυνση αὐτὴ — ή μεγαλύτερη δυνατὴ — σημαίνει ταυτόχρονα, ὅπως θὰ ἴδομε παρακάτω, καὶ τὸ πιὸ μεγάλο στένεμα τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, αὐτὸ δίνει στὸ κρίσιμο πρόβλημα, ποὺ ἔξετάξω ἐδῶ, μιὰν ὀκόμα κρίσιμότερη μορφή. Καὶ δὲ σημειώθηκε μόνον ή μεγαλύτερη δυνατὴ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου, ὄλλα σημειώθηκε καὶ κάτι τολὺ δραματικότερο. 'Ο ἱστορικὸς χῶρος, στὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἐποχή, ήταν γεωγραφικὰ περιορισμένος, εἶχε ώς κέντρο τὴν Μεσόγειο, καὶ ή περιφέρειά του ήταν μικρή. 'Ωστόσο, μέσα τὸν τόσο στενὸ χῶρο, ή ἀνάγκη τῆς ἐνότητας δὲν ήταν τόσο μεγάλη δοσο εἶναι ή ἀνάγκη αὐτὴ σήμερα στὸν παγκόσμιο χῶρο. Οἱ οἰκονομικοί, πληθυσμιακοὶ καὶ ἡθικοὶ ὅροι τῆς ζωῆς τότε, στὸ χῶρο τοῦ μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ, δὲ συνιστοῦσαν τὴν ὄλληλεξάρτηση ἐκείνη τῶν λαῶν καὶ τῶν κρατῶν ποὺ ἐπιβάλλουν σήμερα, στὸν παγκόσμιο χῶρο, οἱ ὅροι τῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ πόλεμοι, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀνάμεσα σὲ διαφορετικοὺς λαούς, δὲν ήταν ἐμφύλιοι, ἐνῶ σήμερα δὲ κάθε πόλεμος εἶναι, οὐσιαστικά, ἐμφύλιος (κι' ὃς μὴν τὸ ἔχει συλλάβει ὀκόμα ἀπόλυτα ή συνείδηση τῶν λαῶν). Δὲν εἶναι τυχαίο τὸ γεγονός ὅτι οἱ κομμουνιστὲς δλου τοῦ κόσμου, σ' ὅποια πατρίδα κι' ἀν ἀνήκουν, αἰσθάνονται δὲν ἀνήκουν προπάντων σὲ μιὰ παγκόσμια παράταξη ποὺ περιλαμβάνει Κινέζους καὶ Εὐρωπαίους, Ἰνδοὺς καὶ Ἀμερικανούς. Φαίνομενα τέτοια, μὲ τόσην ἔκταση, δὲν ἔξηγοῦνται μόνο μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς προδοσίας. Θέλουν περισσότερη μελέτη καὶ προσοχή. 'Ο στρατάρχης Τίτο καὶ τὸ γιουγκοσλαβικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα δὲν ἀντιδράσανε τόσο στὴν παγκόσμια παράταξη τοῦ κομμουνισμοῦ, δοσο στὴν εἰδικότερη ρωσικὴ παρέμβαση στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Γιουγκοσλαβίας, μιὰ παρέμβαση ποὺ σήμαινε οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ διείσδυση ἐνὸς ὄλλου λαοῦ.

Η Σοβιετική "Ενωση είναι, βέβαια, ως ένα σημείο κομμουνιστική, όλλα είναι καὶ ρωσική. Ο κομμουνισμὸς είναι μιὰ παγκόσμια παράταξη ποὺ ξεπερνάει τὰ ὄρια τῶν πατρίδων καὶ τῶν ἔθνῶν" ή Σοβιετική "Ενωση, δμως, είναι ως ένα μεγάλο σημεῖο καὶ ίδιαίτερο κράτος παλαιού τύπου. Πάντως, ὅσχετα ἀπὸ τὶς μοιραίες αὐτὲς ἐμπλοκές ποὺ προκαλεῖ ή δύσκολη καὶ ὀδυνηρὴ ὀναπτροσαρμογὴ τῶν λαῶν στὸν παγκόσμιο ιστορικὸ χώρο καὶ στὴν παγκόσμια ιστορικὴ κοινότητα τῶν ὀνθρώπων, ὁ κομμουνισμὸς κατάφερε πρῶτος νὰ συνειδητοποιήσει στοὺς ὀπαδούς του, καὶ ως ένα περιορισμένο σημεῖο στοὺς ὀντιπάλους του, τὸ γεγονός ὅτι οἱ συγκρούσεις στὴν ἐποχή μας δὲν είναι μόνο παγκόσμιες, ὀλλὰ είναι καὶ βασικὰ ἐμφύλιες. Η ὀντιδραση στὸν κομμουνισμὸ κάνει ὀρκετοὺς ὀνθρώπους, σὲ κάθε ἐλεύθερη δημοκρατία, νὰ βλέπουν τὰ ὄρια τῆς πατρίδας τους νὰ φθάνουν ως τὴν Κορέα. Οἱ καθυστερημένοι πολιτικοὶ στὶς δυτικὲς δημοκρατίες ὀντιδροῦν στὴ συνειδητοποίησῃ τοῦ γεγονότος ὅτι κάθε σύγκρουση είναι σήμερα παγκόσμια, καὶ ὅτι κάθε παγκόσμια σύγκρουση είναι καὶ ἐμφύλια. Αντιδροῦν ἀπὸ ἔλλειψη φαντασίας καὶ ἀπὸ μοιρολατρικὴ προσκόλληση στὶς παλαιὲς ἔννοιες τῆς ἔθνικῆς κυριαρχίας. Αντιδροῦν καὶ ἀπὸ ὀνοησία, ὃσο ἔξυπνοι κι' ὃν είναι. Νομίζουν ὅτι ἔξασφαλίζουν στὴν πατρίδα τους καὶ στὸν ἑαυτό τους ένα σπουδαιότερο ρόλο, προβάλλοντας στὸν κόσμο τὴ Μεγάλη Βρετανία ή τὴ Γαλλία, καὶ δὲν καταλαβαίνουν ὅτι ἔτσι περιορίζουν τὴν ιστορικὴ ἀποστολὴ καὶ τῆς πατρίδας τους καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τους. Τὸ ἕδιο θὰ πάθαιναν καὶ οἱ Αμερικανοί, ὃν δὲν ἦταν ἡ πατρίδα τους ἡ μεγαλύτερη καὶ πιὸ δυνατὴ δημοκρατία τοῦ κόσμου, ὃν μ' ὅλλα λόγια ἡ ἐκδήλωση ὀλληλεγγύης πρὸς τὶς μικρότερες χώρες δὲν ἔτυχαινε νὰ συμπέσει καὶ μὲ τὴν ίκανοποίησῃ μιᾶς ἔθνικῆς ἀποστολῆς καὶ φιλοδοξίας. Στὸ βάθος, καὶ οἱ Αμερικανοὶ πολιτικοὶ ἡγέτες σκέπτονται μόνον ἀμερικανικά, καὶ ὅχι παγκόσμια, ὀλλὰ ἡ πατρίδα τους ἔχει μιὰ τέτοια γεωγραφικὴ εύρυτητα καὶ μιὰ τέτοια παγκόσμια δύναμη ποὺ νομίζουν ὅτι σκέπτονται παγκόσμια. Πάντως, τὸ νομίζουν λιγότερο ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς Ρωσίας ποὺ ἡ αὐτοπότη στὴ συνείδησή τους είναι μεγαλύτερη ἡ ἡ προσποίηση στὴ διαγωγή τους πιὸ ἔντονη.

5.—"Αν ἡ διεύρυνση τοῦ ιστορικοῦ χώρου στὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἔκτασή του ἐπάνω στὴ γῆ είναι τὸ ένα ἀπὸ τὰ γεγονότα

ποὺ προκάλεσαν τὴ σύγχυση τῶν συνειδήσεων καὶ τὸ ξέσπασμα δυνάμεων σκοτεινῶν, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δραματικὰ γεγονότα εἶναι τὸ μεγάλο στρίμωγμα τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐπάνω στὴ γῆ. ‘Ο ιστορικὸς χῶρος, ἐνῷ διευρύνθηκε ὅσο ἔπαιρνε περισσότερο, ἔγινε ταυτόχρονα στενὸς ὅσο ποτέ. Δὲν ἔγινε ἀκόμα στενὸς μὲ τρόπο ἀπόλυτο. Λογικὰ προϋπολογισμένες μετατοπίσεις πληθυσμῶν θὰ ἔλυναν προσωρινὰ τὸ πρόβλημα· ἀλλὰ οὔτε ἡ παγκόσμια ὄργανωση καὶ μέθοδος γιὰ τέτοιες μετατοπίσεις ἔχει θεσπισθεῖ, οὔτε, ἀν θεσπισθεῖ, λύνεται τὸ πρόβλημα ὀριστικά. ‘Η αὔξηση τῶν πληθυσμῶν εἶναι τέτοια κι’ ἀκολουθεῖ ἔναν τέτοιο ρυθμὸ πού, ἀν δὲν ἔφθασε ἡ ιστορία σήμερα στὸ ἀδιέξοδο, φθάνει ἡ σκέψη στὸ ἀδιέξοδο.

Στὰ 1798, ὁ Ρόμπερτ Τόμας Μάλθος προειδοποίησε τὸν κόσμο ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς αὐξάνει μ' ἔνα ρυθμὸ ποὺ ξεπερνᾷ τὶς δυνατότητες ποὺ ἔχει ἡ ἴδια ἡ γῆ γιὰ νὰ τὸν θρέψει. ‘ΟΙΘ’ αἰώνας, ἀν καὶ ἥταν ὁ αἰώνας ποὺ ἀνέβασε τὸν πληθυσμὸ τῆς γῆς ἀπὸ ἔξαιροις ἑκατομμύρια σὲ ἐνόμισυ δισεκατομμύριο, ὅχι μόνο δὲν ἐπαλήθευσε τὴν πρόβλεψη τοῦ Μάλθου, ἀλλὰ μὲ τὴν πολὺ μεγαλύτερη πρόοδο στὴν αὔξηση τῶν μέσων διατροφῆς ποὺ ἥταν συνάρτηση τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ἔκαμε τὸν Μάλθο νὰ ξεχασθεῖ, καὶ ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωση ὅτι καμὶὰ αὔξηση, ὁσοδήποτε μεγάλη, τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, δὲ μπορεῖ νὰ συναγωνισθεῖ τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ στὶς σφαίρες τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς παραγωγῆς. Κάπου - κάπου ἀκούγονταν καὶ φωνὲς ἀπαισιόδοξες, ἀλλὰ κανένας δὲν τὶς πρόσεχε. Στὸν αἰώνα μας ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς συνεχίσθηκε. ‘Ἐπάνω ἀπὸ δέκα ἑκατομμύρια εἶναι ἡ ἐτήσια αὔξηση τῶν κατοίκων τῆς γῆς. Σήμερα ἔχει ξεπεράσει ὁ πληθυσμός τῆς τὰ δυὸ δισεκατομμύρια. ‘Η πρόοδος τῆς ιατρικῆς καὶ τῆς ὑγιεινῆς, δηλαδὴ ἡ μείωση τῆς θνητιμότητας, εἶναι ὁ ἔνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ προκαλοῦν τὴν καταπληκτικὴ αὐτὴ αὔξηση. Σημειώθηκε, ὅμως, καὶ σημειώνεται σὲ πολλὲς χῶρες καὶ μιὰ καταπληκτικὴ αὔξηση τῶν γεννήσεων. Τὸ ὅτι ὑπάρχουν καὶ μερικὲς χῶρες ἢ στρώματα κοινωνικὰ σὲ ὀρισμένες χῶρες, ὅπου σημειώνεται ἔντονα τὸ ἀντίστροφο φαινόμενο, δηλαδὴ μιὰ μεγάλη μείωση τῶν γεννήσεων, αὐτὸ ἐπηρεάζει κάπως τὴ ζωὴ καὶ τὴ δύναμη τῶν χωρῶν αὐτῶν ἢ τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν στρωμάτων, δὲν ἐπηρεάζει ὅμως οὐσιαστικὸ διό-

λου τὸ παγκόσμιο πληθυσμιακὸ φαινόμενο. 'Ωστόσο, παρ' ὅλῃ τὴν ἔνταση τοὺς σημειῶνει ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, σπάνιες εἶναι ἀκόμα οἱ ἀπαισιόδοξες φωνὲς καὶ λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ τὶς προσέχουν. 'Η πρόοδος τῆς παραγωγῆς (ὅσχετα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλεῖ καὶ προκαλεῖ πραγματικὰ τραγικὲς ἀνισότητες ζωῆς μεταξὺ λαῶν ἢ κοινωνικῶν τάξεων) ἔξακολουθεῖ νὰ σημειώνεται μ' ἐναὶ ρυθμὸ θριαμβευτικό, θριαμβευτικώτερο ἀπὸ τὸ ρυθμὸ ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ αὔξηση τῶν πληθυσμῶν. Εἶναι, ὅμως, ὁ θρίαμβος πραγματικός; 'Υπάρχουν κάμποστοι ποὺ τὴν ἀπαισιόδοξία τους δὲν τὴ στηρίζουν πιὰ στὴν κάπτως ἀπλοϊκὴ σκέψη τοῦ Μάλθου ποὺ διαφεύσθηκε, ἀλλὰ σὲ μιὰν ἄλλη σκέψη ἢ μᾶλλον σὲ μιὰν ἀντικειμενικὴ διαπίστωση. Διαπιστώνουν ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὑπερένταση τοῦ πολιτισμοῦ (τῶν περιττῶν δρων ζωῆς ποὺ ἔχουν προστεθεῖ στοὺς ἀναγκαίους), ἡ ὑπερβολικὴ τεχνικὴ ἐκμετάλλευση ὁρισμένων φυσικῶν πηγῶν πλούτου, ὅδηγοῦν στὴν ἔξαφάνιση ὁρισμένων ζώων καὶ φαριῶν ἢ στὴν βαθμιαία ἔξαντληση τῶν φυσικῶν μέσων διατροφῆς τοῦ ἀνθρώπου. 'Η διαπίστωση αὐτῆ, σὲ ὁρισμένες σφαῖρες, εἶναι ἀντικειμενικὰ σωστή. Δὲ μπορεῖ, ὅμως, ν' ἀποδείξει ἀκόμα τίποτα. Δὲ μποροῦμε νὰ ξέρουμε, τί μέσα θὰ ἐφεύρει ὁ ἀνθρωπος ἀκόμα γιὰ νὰ ἔξουδετερώσει κι' αὐτοὺς τοὺς κινδύνους. Χωρὶς νὰ συμμερίζομαι τὴν ἀμεριμνησία τῶν ἀμέριμνων, δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ συμμερισθῶ καὶ τὴν ἀπαισιόδοξία τῶν ἀπαισιόδοξων. Καὶ θεωρῶ, πάντως, ἀπαράδεκτη τὴ λύση ποὺ ἐπιπλαία προτείνουν ἐκεῖνοι πού, θέλοντας ν' ἀποτρέψουν τοὺς ἐνδεχόμενους κινδύνους ἢ ξέτω ν' ἀπλοποιήσουν τὰ πολύπλοκα προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διατροφῆς καὶ γενικὰ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ἡ αὔξηση τῶν πληθυσμῶν, προτείνουν τὴν τεχνητὴ μείωση τῶν γεννήσεων, τὴ δῆθεν ὀρθολογιστικὴ παρέμβαση τοῦ κράτους στὸ μεγάλο φυσιολογικὸ γεγονὸς ποὺ εἶναι ἡ γέννηση ἀνθρώπων. 'Η λύση αὐτὴ δὲν εἶναι μόνον ἡθικὰ ἀπαράδεκτη, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀδύνατη. 'Ηθικὰ εἶναι ἀπαράδεκτη, γιατὶ σημαίνει ἀπλούστατα τὸ ὕδιο σὰ νὰ δίναμε στὸ κράτος τὸ δικαίωμα νὰ παρέμβει γιὰ νὰ ἐπιβάλει στοὺς ἀνθρώπους νὰ πεθαίνουν ἐνωρίτερα. 'Ο ἀγέννητος ἔχει τὸ ὕδιο δικαίωμα στὴ ζωή, ὅπως κ' ἐκεῖνος ποὺ γεννήθηκε. Κ' ἔχει, τσως, ἐναὶ δικαίωμα μεγαλύτερο. "Αν παρέμβεις γιὰ νὰ μὴ γεννηθεῖ, τοῦ κόβεις ἀπόλυτα τὴ δυνατό-

τηται μιάς ζωῆς ποὺ τοῦ ἀνήκει, ἐνῶ ἀν παρέμβεις στὸν γεννημένο, ἐπιβάλλοντάς του νὰ πεθάνει ἐνωρίτερα, τοῦ περιορίζεις μονάχα μιὰ πραγματικότητα ζωῆς ποὺ ὡς ἔνα σημεῖο τὴν ἔξησε. Ἀν τὸ δεύτερο χτυπάει στὸ ἥθικό μας αἰσθημα περισσότερο, γιατὶ ὅποιος ζεῖ ἔχει καὶ τὴ συνείδηση ὅτι ζεῖ, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἔχουμε δίκιο θεωρώντας τὴν ἄμβλωση μικρότερο ἔγκλημα ἀπὸ τὴ θανάτωση. Γιατί, τάχα, εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ ζωντανοῦ ἔνα ὀγαθὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ δικαίωμα κάποιου ὀγέννητου ν' ἀποκτήσει τὴ συνείδηση αὐτή;

‘Αλλα κι’ ἀν δὲν ἦταν ἥθικὰ ἀπαράδεκτη ἡ λύση ποὺ ἔγκειται στὴν παρέμβαση τοῦ ικράτους μὲ σκοπὸ τὸν περιορισμὸ τῶν γεννήσεων, θάταν ἀδύνατο νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ τέτοια λύση στὸν κόσμο δλόκληρο. Ἡ φύση δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ νικηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Εἶναι λογικὰ ἀδύνατο νὰ συμβεῖ ἔνα τέτοιο πράγμα. Χρησιμοποιοῦμε συχνὰ τὴν ἔκφραση ὅτι ὁ ἄνθρωπος νικάει τὴ φύση. Ἡ σκέψη δὲν εἶναι ἐσφαλμένη, ἀλλὰ ἡ διατύπωση δὲν εἶναι ὀρθή. Ὁ ἄνθρωπος νικάει πραγματικὰ τὴ φύση, διό εἶναι ὁ ἴδιος φύση. Δὲ μπορεῖ, δικαὶ, ποτὲ νὰ τὴ νικήσει παύοντας ὁ ἴδιος νὰ εἶναι φύση ἢ νὰ χρησιμοποιεῖ μέσα ποὺ τοῦ παρέχει ἡ φύση. Τὸ νὰ ἔγκληματήσει, σκοτώνοντας, εἶναι ἥθικὰ ἀνώμαλο, ἀλλὰ ὅχι ἀφύσικο. Καὶ τὰ θηρία τρώνε τὸ ἔνα τὸ ὄλλο. Τὸ νὰ συστηματοποιήσει, δικαὶ, τὸ ἔγκλημα, ἀνάγοντάς το σ’ ἔνα παγκόσμιο νόμο καὶ ἀναστέλλοντας τὴ φυσιολογικὴ διαδικασία τῶν γεννήσεων, εἶναι ἀφύσικο καὶ ἀδύνατο. Θὰ ἐπαναστατοῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι, ἀν προσπαθούσαμε νὰ τοὺς ἐπιβάλλουμε ἔναν τέτοιο νόμο. Μετὰ τὶς κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις ποὺ ἔχουν οἰκονομικὰ ἐλατήρια, θὰ εἴχαμε, ἵσως, μιὰν ἐπανάσταση μὲ ἐλατήρια βιολογικά. Κι’ ἀν ἀκόμα ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, θὰ ἔφθανε σ’ ἔνα βιοτικὸ ὀπροχώρητο, θὰ προτιμούσε χωρὶς ὄλλο νὰ λείψει ἀπὸ τὴ γῆ παρὰ νὰ στερήσει τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὰ δικαιώματα τῆς ἀναπαραγωγῆς ποὺ τοῦ δίνει ἡ φύση. Τὸ μυστήριο τῆς μητρότητας εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ Ἱερὰ μυστήρια στὴ φύση. Ἡ ὀρθολογιστικὴ ρύθμισή του εἶναι ἀδύνατη. Εἶναι, πάντως, ἀδύνατη σὲ τόσην ἔκταση καὶ σὲ τόση διάρκεια χρόνου, διότι εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ σκοπὸς ἐκείνων ποὺ περιμένουν, ἀπὸ τὴν τεχνητὴ μείωση τῶν γεννήσεων στὸν κόσμο δλόκληρο, τὴ λύση τοῦ προβλήματος ποὺ συνδέεται μὲ τὴν

ἐνδεχόμενη ὄντινομία ἀνάμεσα στὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς καὶ στὰ μέσα διατροφῆς του.

Τὸ πρόβλημα, ὅλωστε, δὲ βρίσκεται καν στὸ σημεῖο αὐτό. Δὲν ἔχουμε τὸ λογικὸ δικαίωμα νὰ προβλέψουμε μὲ βεβαιότητα τὴν ἐμφάνιση μιᾶς τέτοιας ὄντινομίας. Ἐπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἀνθρωπὸς μπῆκε στὸ μυστικὸ τῆς μετατροπῆς τῆς ἐνέργειας σὲ ὕλη καὶ τῆς ὕλης σὲ ἐνέργεια, εἶναι σωστότερο νὰ προβλέψουμε ὅτι δὲν πρόκειται νὰ προκύψει, παρὰ ὅτι θὰ προκύψει ἡ παραπόνω ὄντινομία.¹ Αν στάθηκα στὸ πρόβλημα ποὺ ἐμφανίζει ἡ μεγάλη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς, δὲ στάθηκα γιὰ νὰ ἐπισημάνω τοὺς κινδύνους ποὺ ὁ Μάλθος ἀρχισε νὰ ἐπισημαίνει, ὅλα στάθηκα γιὰ νὰ ἴσχυρισθῶ ὅτι μὲ τὴν αὔξηση αὐτὴ τοῦ πληθυσμοῦ ὁ ἱστορικὸς χῶρος, δὲν καὶ εὔρυνθηκε ὅσο ἐπαιρνε περισσότερο, ἔγινε φυχολογικὰ καὶ ἡθικὰ στενός. Σὲ πολὺ στενώτερους χώρους, σ' ὅλες ἐποχές, οἱ ἀνθρωποι δὲν ἔνιωθαν τὸ στριμωγμα τόσο, ὅσο τὸ νιώθουν σήμερα ποὺ χῶρος τους εἶναι δλόκληρη ἡ γῆ. Τὸ φυχολογικὸ αὐτὸ γεγονὸς ὅλλαξε, ὅλλάζει καὶ θ' ὅλλάζει τὴ μορφὴ τῆς ζωῆς καὶ τὴ λειτουργία τῶν συνειδήσεων τουλάχιστον τόσο, ὅσο πάει ν' ὅλλάζει τὴ μορφὴ τῆς ζωῆς καὶ τὴ λειτουργία τῶν συνειδήσεων τὸ ὅλλο μεγάλο γεγονός, δηλαδὴ ἡ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου ἐπάνω σ' δλόκληρη τὴ γῆ. Τὰ δυό, ὅλωστε, γεγονότα, τὰ δυὸ φαινόμενα, εἶναι συγάρτηση τὸ ἔνα τοῦ ὅλλου. Καὶ ὅπως ἡ διεύρυνση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου σ' δλόκληρη τὴν ὑφήλιο, ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἔννοιας χώρων ἀγνώστων ἡ καὶ νέων ἐπάνω στὴ γῆ, προκάλεσε, ὃς ποὺ νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ γεγονὸς αὐτὸ ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ πολιτικὴ ζωή, μιὰ μεγάλη σύγχυση, ἔτσι καὶ τὸ αἴσθημα ὅτι ἐπάνω ἀπὸ δυὸ δισεκατομμύρια ἀνθρωποι ἔχουμε στριμωχθεῖ ὁ ἔνας πλάῃ στὸν ὅλλον, ὅτι ἐξακόσια ἑκατομμύρια Κινέζοι βρίσκονται γιὰ μένα, ποὺ ζῷ στὴν Εὐρώπη, ὅχι μονάχα πέρα μακριά, στὴν «ἄπω» Ἀνατολή, σὲ τόπους ἐξωτικούς, ὅλλὰ ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα μου, τὸ αἴσθημα ὅτι, μὲ τὸ ρυθμὸ ποὺ ἔχει ἡ αὔξηση τῶν κατοίκων τῆς γῆς, χωρὶς ν' αὐξηθεῖ καν ὁ ρυθμὸς αὐτὸς (ποὺ μπορεῖ καὶ ν' αὐξηθεῖ), ὁ πληθυσμὸς τοῦ κόσμου στὸ ἔτος 2000 θὰ ἔχει ὑπερβεῖ τὰ δυόμισυ δισεκατομμύρια καὶ θὰ πλησιάζει ἵσως τὰ τρία, τὸ αἴσθημα αὐτὸ ἐντείνει τὴ σύγχυση τῶν συνειδήσεων στὶς μέρες μας. Καὶ δὲν πρόκειται μόνο χιλιά σύγχυση συνειδήσεων. Συσσωρεύονται — καὶ καθαρὰ ὄντικειμε-

νικά — προβλήματα νέα, δένα πρὸς ὅσα ἡ πολιτική, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἡθικὴ ἀντιμετώπιζε ἔως χθές. "Ετσι τὸ πρόβλημα τῶν φυλῶν καὶ τῶν χρωμάτων τῶν ἀνθρώπων πῆρε μιὰ νέα μορφή. Ἡ σχέση τῆς Εύρωπης, τῆς προαιώνιας κοιτίδας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀμερικῆς ποὺ εἶναι ἡ ἱστορικὴ προέκταση της, πρὸς τὴν Ἀσία, παίργει, συσχεταῖ καὶ ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, μιὰ μορφὴ ποὺ εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ πληθυσμοῦ, σχετικὰ μειονεκτικὴ γιὰ τὸ δυτικὸ κόσμο. Οἱ λευκοὶ ποὺ νόμιζαν ὅτι ἔγραφαν μόνοι τους τὴν ιστορία τοῦ κόσμου (καὶ ποὺ πραγματικὰ ἔως χθές τὴν ἔγραφαν μόνοι τους), δὲ δικαιοῦνται πιὰ νὰ τὸ γομίζουν. Οἱ πηγὲς τῶν πετρελαίων δὲν εἶναι πιὰ στὰ χέρια δυὸς τριῶν λαῶν ποὺ εἶχαν ἀσκηθεῖ στὴ διαχείριση τῆς ιστορίας. Ἡ κατανομὴ τῶν πρώτων ὄλῶν στὸν κόσμο οὔτε μὲ τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο μπορεῖ νὰ ἔξασφαλισθεῖ, οὔτε δμως μὲ τὴν κυριαρχικὴ παρέμβαση ἐνὸς μοναδικοῦ μεγάλου κράτους ἢ ἐνὸς ὑπερεθνικοῦ καὶ βασισμένου στὰ γνωστὰ διεθνῆ καλούπτια παγκόσμιου ὀργανισμοῦ. Καὶ πλήθος ἀλλα προβλήματα, πέρα ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ καὶ ἡθικά, προκύπτουν ἀπὸ τὸ ξαφνικὸ στριμωγμα τῶν ἀνθρώπων ἐπάνω στὸ ἐνιαῖο καὶ παγκόσμιο θέατρο τῆς ιστορίας.

Πῶς ἔνιωθε τὸν ἑαυτό του ὁ Ἀθηναῖος τοῦ *α'* ἢ *Ε'* αἰώνα π.Χ.; Δὲν ξέρω θετικὰ πῶς ὀκριβῶς τὸν ἔνιωθε. Φαντάζομαι, δμως, ὅτι ἔνιωθε τὸν ἑαυτό του λίγο ἢ πολὺ κύριο τοῦ κόσμου δλόκληρου, ἐνὸς κόσμου ποὺ οὔτε τὴν ἔκτασή του ἤξερε, οὔτε τὴν ποικιλία τῶν φυλῶν καὶ τῶν λαῶν του. Ὁ σημερινὸς ἀνθρώπος ποὺ ξέρει δλα ὅσα ὑπάρχουν καὶ συμβαίνουν στὴ γῆ, ὅχι μόνο κύριο τοῦ κόσμου δὲ μπορεῖ νὰ αἰσθανθεῖ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ κατέχεται, ὀντίθετα, ἀπὸ τὸ αἴσθημα ὅτι, ὅπου κι' ἀν σταθεῖ, εἶναι στριμωγμένος. Ὁ Ἀθηναῖος εἶχε βρεῖ τὸν ἑαυτό του, κ' εἶχε τὴ φωτεινὴ συνείδηση ὅτι ἔγκαινιάζει τὴν ιστορία. Ὁ σημερινὸς ἀνθρώπος ποὺ ἀνακάλυψε δλους τοὺς ἀλλους ἀνθρώπους στὴ γῆ, κινδυνεύει νὰ χάσει τὸν ἑαυτό του, κ' ἔχει τὸ σκοτεινὸ αἴσθημα ὅτι μπορεῖ νὰ κληθεῖ νὰ δώσει τέρμα στὴν ιστορία. Ὁ Ἀθηναῖος εἶχε ἀνεση χώρου καὶ χρόνου στὸ στενό του δστυ. Ὁ ἀνθρώπος τῆς ἐποχῆς μας αἰσθάνεται ἀσφυξία καὶ μέσ' στὸν παγκόσμιο χώρο καὶ μέσ' στὸν παγκόσμιο χρόνο.

6.— Καὶ σὲ ἀμεση συνάρτηση μὲ τὰ δυὸ περιστατικὰ ποὺ ἀναλύσαμε, μὲ τὴ διεύρυνση τοῦ ιστορικοῦ χώρου καὶ μὲ τὸ

στρίμωγμα τῶν ἀνθρώπων ἐπάνω στὴ γῆ, ἥρθε καὶ τὸ τρίτο περιστατικό, δραματικώτατο κι' αὐτὸ καὶ κρισιμώτατο: ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς ἔφθασε σὲ μιὰν ὑπερένταση, καὶ ὁ ἀνθρωπός — αὐτὸ εἶναι τὸ φυχολογικὰ καὶ ηθικὰ χαρακτηριστικώτερο — οἰκειοποιήθηκε φυσικὲς δυνάμεις καταστροφῆς ποὺ δημιουργοῦν τὸ αἴσθημα δτὶ μ' αὐτὲς μπορεῖ κι' ὀλόκληρη ἡ γῆ νὰ τιναχθεῖ στὸν ἀέρα, νὰ ἀποσυντεθεῖ ἡ ἔστω νὰ ὄλλοιωθεῖ ἔτσι ὕστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ζεῖ ὁ ἀνθρωπός ἐπάνω της.

Τὴν ἐπίδραση ποὺ ἔχει στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας ἡ μεγάλη πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, προσπάθησα νὰ τὴ συλλάβω στὸ τρίτο κεφάλαιο. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ — ἡ γενικὴ καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὅλφα ἡ βῆτα ἀνακάλυψη ἡ ἐφεύρεση — εἶχε ως ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ μέσος στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας τὸ μεγάλο μεταφυσικὸ κενό. Ἐδῶ θέλω νὰ προσέξω εἰδικώτερα τὴν ψυχολογικὴ καὶ ηθικὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ γεγονός δτὶ ὁ ἀνθρωπός οἰκειοποιήθηκε μεγάλες φυσικὲς δυνάμεις καταστροφῆς.

"Ἄσ μὴν πᾶμε ἀμέσως στὴν ἀτομικὴ βόμβα ἡ στὴ βόμβα ὑδρογόνου. Πρὶν ὁ "Αἰνσταϊν ἀπευθύνει στὸν Φραγκλίνο Ρούζβελτ τὴν περίφημη ἐπιστολὴ ποὺ ἀποκαλύπτει στὸν πρόεδρο τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τὴν καταστρεπτικὴ δύναμη μιᾶς ἀτομικῆς βόμβας — ἡ ἐπιστολὴ γράφηκε στὶς 2 Αὐγούστου, ἀλλὰ παραδόθηκε στὸν πρόεδρο στὶς 11 Οκτωβρίου τοῦ 1939 — τὰ μέσα καταστροφῆς ποὺ εἶχαν ἥδη οἱ ἀνθρωποι στὰ χέρια τους ἥταν μεγάλα. Ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια εἶναι, βέβαια, ἔνα τεράστιο πήδημα, ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ πήδημα αὐτὸ (ποὺ ἀρχισε νὰ πρετοιμάζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰώνα) εἶχαν γίνει βῆματα μεγάλα πρὸς τὴ συσσώρευση καταστρεπτικῶν δυνάμεων στὰ βέβηλα χέρια τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ δυνάμεις αὐτές, ποὺ καὶ στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ἥταν φοβερές, ἔγιναν ἀκόμα φοβερώτερες, μὲ τὴ χρησιμοποίηση προπάντων τῆς ἀεροπορίας σὲ πολὺ μεγάλη ἔνταση καὶ ἔκταση, στὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ὁ πόλεμος — καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα — πήρε μιὰ μορφὴ ἀπόλυτα νέα, προπάντων ἀπὸ τὴν ἀποφη δτὶ τὸ θέατρό του ξεπέρασε τὰ ὅρια τοῦ θεάτρου τῶν συγκεκριμένων μαχῶν. Ὁ πόλεμος, γιὰ χιλιάδες χρόνια (ἀπὸ τὴν προϊστορία ὃς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας), ἥταν μιὰ ἔννοια συνυφασμένη μὲ τὴ σύκρουση πολεμιστῶν σ' ἔνα ὄρισμένο πεδίο μάχης ἡ μὲ τὴν ἐπι-

δρομή πολεμιστῶν σὲ μιὰν ἀνυπεράσπιστη συγκεκριμένη περιοχή. Ἡ καταστροφὴ ποὺ μποροῦσε νὰ προκαλέσει ὁ πόλεμος (τουλάχιστον ἡ ἔμεση) ήταν συνάρτηση τῆς βίας ἢ τοῦ πυρὸς ποὺ σὲ μιὰ πολὺ περιορισμένη ἀκτίνα μποροῦσε ὁ πολεμιστὴς νὰ χρησιμοποιήσει. Καὶ μ' αὐτὴν τὴν πυρίτιδα καὶ τὰ πυροβόλα παλαιοῦ τύπου, ἡ ἐκρηκτικὴ δύναμη τῶν βλημάτων, ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰώνα, ήταν σχετικὰ μικρή, τὰ βεληνεκῆ ήταν ἐπίστης μικρὰ (ἔπρεπε νὰ βλέπεις μὲ τὸ μάστι τὸν ἔχθρὸν ποὺ θὰ χτυποῦσες ἢ νὰ τὸν θεωρεῖς πολὺ κοντά σου, πίσω ἀπὸ ἕνα ὄψιμα). Μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα ὥρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται ὅπισθιογεμῆ πυροβόλα, καὶ μόνο στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ἔγιναν οἱ σημαντικὲς ἐκεῖνες τελειοποιήσεις (μὲ τὴν ἄκαπνη πυρίτιδα καὶ μὲ ὅλα μέσα) ποὺ καὶ τὰ βεληνεκῆ ἔκαμαν μεγάλα καὶ τὰ διαρρηκτικὰ γεμίσματα ἴσχυρά. Ἀπὸ τότε αἰσθάνθηκε ὁ ἀνθρωπὸς τὴ δύναμη νὰ σκοτῶνει ἑκατοντάδες καὶ χιλιάδες ἀνθρώπους μὲ μιὰ μοναδική του ἐνέργεια, αἰσθάνθηκε τὴ δύναμη νὰ προκαλεῖ καταστροφὲς πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν ὄριζοντα τῶν φυσικῶν ματιῶν του, αἰσθάνθηκε, μαζὶ μὲ τὴ δύναμη, τὴ φοβερὴ ἐπιθυμία νὰ κάμπτει καὶ νὰ τσακίζει μὲ μιὰ μοναδική του ἐνέργεια πολλοὺς καὶ ὀρατούς. Οἱ ναυμαχίες ἔγιναν ναυμαχίες μὲ τὸν ἀντίπαλο ὀρατο, τὰ γερμανικὰ ὑπερτηλεβόλα, στὸ τέλος τοῦ πρώτου μεγάλου πολέμου, χτυποῦσαν τὸ Παρίσι ἀπὸ ἀπόσταση 130 χιλιομέτρων, καὶ ἡ ἀεροπορία ὥρχισε νὰ ξεπερνάει τὴν πατροπαράδοτη ἔννοια τοῦ πεδίου τῆς μάχης καὶ νὰ μεταφέρει τὸν πόλεμο αἰφνιδιαστικὰ σὲ πολὺ μεγάλες ἀποστάσεις, σχεδὸν σὲ ὅποιαδήποτε ἀπόσταση. Ὁ πόλεμος ἔγινε, ἔτσι, «ὅλοκληρωτικὸς» καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα. Ἡ ἰδέα τοῦ «ὅλοκληρωτικοῦ» πολέμου εἶχε δημιουργηθεῖ κιόλας πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ήταν ἔνα φοβερὸ φάσμα γιὰ τὶς ψυχὲς τῶν πολλῶν, ὅλλα κ' ἔνας μεγάλος πειρασμὸς στὴ σκέψη ἐκείνων πού, μέσ' στὸ χάος τῆς ἐποχῆς μας, θεωροῦσαν τὸν ἐαυτό τους καὶ τὸ λαό τους ταγμένο ν' ἀνοίξει ἔνα νέο δρόμο πρὸς τὸ μέλλον. Ὁ Χίτλερ θάταν ἀδύνατο νὰ ἐμφανισθεῖ στὴν ἱστορία, ἀν δὲν εἶχε σημειωθεῖ ἡ ἔξελιξη τῆς πολεμικῆς τεχνικῆς, ποὺ ἔχει ραφέτησε τὸν πόλεμο ἀπὸ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ πεδίου τῶν μαχῶν. Ὁ τύπος τοῦ Χίτλερ δὲ μποροῦσε νὰ συμβιβασθεῖ μὲ τὴν παλαιότερη ἔννοια τοῦ πολέμου. Δὲ μπορῶ νὰ φαντασθῶ τὸν Χίτλερ ως 'Αννίβα ἢ 'Ιούλιο

Καίσαρα ἢ Ναπολέοντα. Δὲ μπορῶ νὰ τὸν φαντασθῶ ὡς καβαλάρη ποὺ τὸ ύπερήφανο ὅτι του θὰ σκοτωνόται ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ σκέλη του καὶ θάπεφτε στὸ πεδίο τῆς μάχης. "Ασχετα μάλιστα κι' ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο τύπο του, ὁ Χίτλερ καὶ τὸ ξεσήκωμα τοῦ λαοῦ του συνδέονται ἀμεσώτατα μὲ τὰ μέσα ἐκεῖνα τοῦ πολέμου ποὺ ἀνοίγουν τὸ δρόμο γιὰ μιὰ παγκόσμια ἐπικράτηση. "Ολες οἱ παλαιές ἔννοιες καὶ παραστάσεις κοσμοκρατίας ἥταν σχετικές. Δὲ μποροῦσε νὰ ύπάρχει πραγματικὴ κοσμοκρατορία πρὶν γίνει δλόκληρη ἢ γῆ — δλόκληρος ὁ κόσμος — μιὰ ἐνιαία μονάδα ιστορίας. Καὶ δὲ μποροῦσε νὰ γίνει ἡ γῆ δλόκληρη μιὰ ἐνιαία μονάδα ιστορίας πρὶν ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνικὴ ύπερνικήσουν τὶς ἀποστάσεις, δημιουργήσουν προϋποθέσεις ψυχολογικοῦ συγχρονισμοῦ τῶν ιστορικῶν γεγονότων σ' δλόκληρη τὴν ὑφήλιο, καὶ πρὶν τὰ μέσα καταστροφῆς πάρουν τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἔνταση ἐκείνη ποὺ πήραν στὸν αἰώνα μας.

7.—Ωστόσο, μ' ὅλη τὴ μεγάλῃ μεταμόρφωσῃ καὶ σύγχυσῃ ποὺ προκάλεσε στὴν ιστορία τοῦ κόσμου καὶ στὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων ἡ πρόοδος τῶν πολεμικῶν μέσων καταστροφῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βόμβα, τὸ δραματικὸ πήδημα πρὸς τὸ ιστορικὸ ὄγγνωστο σημειώθηκε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ κόσμος πληροφορήθηκε ὅτι μὲ μιὰ μοναδικὴ βόμβα ἐπάνω στὴ Χιροσίμα σκοτώθηκαν περίπου ὄγδόντα χιλιάδες ἀνθρώποι καὶ καταστράφηκαν ἔξηντα χιλιάδες σπίτια. Ἡ ἡμερομηνία εἶναι ιστορική: 6 Αύγουστου τοῦ 1945. "Εγα μοναδικὸ ἀεροπλάνο χωρὶς συνοδεία εἶχε φίξει τὴ βόμβα. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκείνη ἔως σήμερα, οἱ δυνατότητες καταστροφῶν μὲ βάση τὴν ἀτομικὴ ἐνέργειας ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ. Καὶ ἀπὸ σήμερα ἔως αὔριο, κανένας δὲ μπορεῖ νὰ προβλέψει τί μπορεῖ νὰ γίνει. Ὁ ἀνθρωπὸς πήρε στὰ χέρια του μιὰ φυσικὴ δύναμη ποὺ ἡ ἔκτασή της εἶναι ἀνυπόλογιστη. Καὶ μὲ τὴ δύναμη αὐτὴ στὰ χέρια του, ὄνοιξε μπροστά του ἔνα δρόμο ποὺ θεωρητικὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὁδηγεῖ στὸ πέρμα τῆς ιστορίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ δυνατότητες — τουλάχιστον οἱ θεωρητικὲς — πᾶνε πρὸς τὸ ἄπειρο τῆς καταστροφῆς, ἀφοῦ τὸ τέρμα τῆς ιστορίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητας ἐπάνω στὴ γῆ ισοδυναμεῖ γιὰ τὴ συνείδησή μας μὲ τὸ ἄπειρο σκοτάδι.

"Υπάρχει, βέβαια, κάτι ποὺ λογικὰ εἶναι πολὺ πιὸ συντα-